

ЗАРАЖДАНЕТО НА ЕДНА НОВА ИДЕОЛОГЕМА

Калчо К. Калчев

Резюме: Статийният материал представлява опит да се обоснове поръчковият характер на публикувания преди две години документален сборник от материали за българо-турските отношения през Първата световна война (1914–1918 г.). Съставителите са изхождали от презумпцията, че днешното НАТО-вско съюзническо настояще не може да няма исторически корени и са се постарали да ги открият в съюзничеството между България и Турция в Първата световна война. За да мотивират по-ясно своите позиции те са акцентували най-вече върху списъците на взаимно наградените български и османо-турски военнослужащи, явно омаловажавайки стойността на останалата източникова информация, съдържаща се в множеството документи. А тази информация говори за твърде комплицирани взаимоотношения, които в никакъв случай не би следвало да се представят като добросъседски. Влиянието на политическите противоречия рефлектира по своеобразен начин и върху войсковите взаимоотношения и поради това локализирането на вниманието само върху наградените военнослужещи в настоящия материал се оценява като идеологема.

За поръчковия характер на сборника, който трябва да прокара път на една наукообразна идеологема, говори и фактът, че той се подготвя при встъпителни думи на депутат от Парламента – основна фигура в една от съуправляващите партии, който стои твърде далеч от историческата наука, но има амбицията да "впрегне" историознанието в обслужване на текущата политика.

Съзнавайки провокативното естество на настоящата тематична формулировка бързам да внеса успокоение в душите на множеството (млади и не толкова млади !) буйни сили в историознанието, за които смисълът на историческата наука е в обслужването на настоящето, а главна цел на актуалната изследователска работа е ревизиране на минали оценки и становища. Убеден съм, че с повечето от тях сме съидейници по отношение разбирането на историята като "наука за духа" (В.-Дилтай). И ги уверявам, че не възнамерявам да отричам връзката на настоящето с потребността от селективни исторически тематични знания, които в някаква степен да подпомогнат решаването на актуални задачи. Но в същото време не ще отрека, че ако за тях висша изява на сциентизъм е непрекъснатото търсене на новости във фактологичен план, както и създаването на нови изводи и обобщения в номотетичен, дори с цената на риск от възпроизводство на нови идеологемни конструкции, аз мисля по-различно... И поради

това днес ще спра вниманието си върху формулирането на една нова идеология, която все още не се е наложила в духовното пространство, но която лично аз очаквам да се развие в бъдеще по редица причини...

Ако днес все още отекват звуци от триумфалните фанфари във връзка с решението за близко приемане на България в Е С, то само преди 3 год. бяхме “ощастливени” да станем страна-членка и на НАТО, към която още от 1952 г. принадлежат и двете наши южни съседки. Както е добре известно съвременните геополитически реалности са такива, че САЩ проявяват особено благосклонно отношение към Република Турция и чрез посредничеството на нашия политически елит правят всичко възможно не просто за подобряване, а за активизиране на всякакъв род взаимоотношения между нашите балкански държави. В това няма нищо лошо, стига на моменти увлеченията в трескавата си “работа” по вдигане шлюзите на приятелството наши доморасли политици да не си позволяваха да ровят из буните на миналото, и то особено на военното минало, водени от криворазбран телеологизъм. Предлогът им е благовиден – да се търсят корените на двустранното сътрудничество, за което не сме знаели “цялата истина”... След като сега я осветлим, на цялото целокупно човечество ще стане ясно защо двете балкански съседки са “рамо до рамо, крило до крило” в южния фланг на НАТО. Та... общото ни настояще, разбирателството и стремежът към взаимно подпомагане, както и перспективите за *най-близко общо европейско бъдеще*, което е бъдеще най-вече на децата ни, отправяли към историците предизвикателството и потребността от реалистично осмисляне на традициите във военното двустранно сътрудничество... Тези най-обобщаващи съждения читателят може да срещне като встъпителни думи на народния представител Кемал Еюп в отпечатания през 2004 г. сборник от документи “Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918)”¹. Над заглавието на добре оформения външен сборник е посочено: “Институт за история при БАН” и “Централен военен архив”.

Не съвсем точното *изписване* на заглавието на най-авторитетното българско научно-историческо звено е *разположено* срещу името на **Милен Куманов** като редактор върху предната страница. И именно това обстоятелство породило лично у мен особено противоречиво чувство: все пак познавам ст.н.сътр.д-р ист.н.М.Куманов като сериозен учен на този Институт, и той да не хвърли поглед върху целия текст на сборника ми се видя малко вероятно?... Но се е получило точно така: колегата Куманов е написал оптимално приемлив като обем, ала в духа на “линията”, разработена от г-н Еюп предговор. А г-н К.Еюп не само се е вживял да бъде архитект на конкретната историческа “линия”, но се е заел да дава и обобщителни, с методологичен характер, оценки. (След като е установил, че е много “наложително да изучим истината за общата ни история (на България с Турция – б.м., К.К.) и в частност [тази] за военното ни сътрудничество по време на Първата световна война, а и не само за нея” депу-

татът от българския парламент е добавил: “Тепърва предстои военните ни историци да обяснят защо премиерът на току-що освободена България търси военно сътрудничество с Турция. Защо между тези две балкански страни никога по-късно не са прескачали войнствени искри и защо водят заедно битки в обща полза”. Правих най-невероятни исторически справки, но не можах никъде да установя Тодор Бурмов – премиерът на **васалното** Княжество България – да е търсил военното сътрудничество с Османската империя... А дали между двете страни не са прескачали войнствени искри “по-късно” – не си струва да се говори. Депутатът явно е забравил за 1903–1904, 1912–1913 г., за крайно обтегнатите отношения през 1940 г.). Малко по-нататък Милен Куманов след като е “поразмазал” нещата около подготовката и провеждането на *българското* анти-османско Илинденско-преображенско въстание, след като е изрекъл и някои неточности за междубалканските отношения през 1912–1913 г., е достигнал апогея на творческия подход в “съобразяване” с линията на г-н Еюп. Той е констатирал, че в сборника е отделено “изключително голямо внимание на взаимоотношенията между армиите на двете държави по време на техните съвместни действия както на Добруджанския, така и на Южния фронт”². Става разбираемо защо в битността на редактор и на автор на предговора в настоящия предговор колегата Куманов не е догледал коректурите на титулната страница... Разбираемо е и това, че за техническите сътрудници *Институт за история...* и *Институт по история...* са просто... синоними. Би могло да се допусне, че за другия съставител (Ив. Коев, който тогава бе и началник на ЦВА), названието на *Института...*, чиято “фирма” е “ползувана” без съгласуване с изследователските проекти на последния, не би следвало да бъде енигма. Но... увлечението в трескава събирателска работа на документи при непременно желание да се демонстрира съобразяване с линията, подсказвана от една от съуправляващите политически сили, е отклонило вниманието на целия екип от “дреболиите”.

Върхът на “съобразяването” с “линията” на г-н депутата идва обаче със следния извод от страна на Куманов в края на предговора: *“За заслугите на турската армия към България и на българската армия към Османската империя говорят твърде красноречиво приложените в края на сборника списъци с имената на наградените български генерали и офицери с турски военни ордени и медали, и на турските генерали и офицери – с български ордени и медали”*. За сведение: всичките публикувани 260 документа – изключително от фондовете на ЦВА ! – са от с. 19 до с. 405 или всичко на 386 страници, а приложенията с имената на взаимно наградените военнослужещи (а не само генерали и офицери, както отбелязва Куманов ! – б.м., К.К.) са публикувани от с. 461 до с. 595. Следователно, може да се приеме, че приложенията, публикувани още преди десетина години от бъдещия (тогава !) началник на ЦВА (Централен военен архив) – В.Търново Иван Коев са приблизително 26% от общия обем на всички изведени за съвременника документи). Дали обаче списъците

на взаимно наградените военнослужещи могат да бъдат доказателство за “заслуги” на воюващите в редовете на две формално съюзнически армии към някаква *обща кауза* – в това според нас се корени същността на историческата оценка? А в частност този въпрос може да се сведе и до това дали съответните военнослужащи, съзнавайки статута си на съюзници в една коалиция, са имали мотивация да воюват съответно за каузата на Османската империя и за каузата на Царство България... Та нали се тръгва от презумпцията да се търсят историческите корени на общността ни като сегашни съюзници в НАТО?

Съдържанието на българските документи, част от които е публикувана в сборника, не дава основание да се правят заключения за лоялно другарство и съюзничество. Те биха противоречали грубо на историческата истина, синтезирана в документи с № 44, 46, 52, 114, 118, 240 и мн. други. Дори и беглият анализ на списъците на наградените *взаимно* 1138 турски военнослужещи и 1913 български военнослужещи, освен “красноречивото говорене” за заслуги на българската армия към Османската империя и на турската войска към България, поражда някои въпроси, на които съставителите на сборника не са дали отговор... На *първо място* не става ясно дали тези *сводни списъци* на наградени войни трябва да се разглеждат като *единствен* и (или може би) *най-важен* исторически извор, илюстриращ *всичко* или *поне главно* в българо-турските военни отношения... Защото научният поглед върху темата предполага дистанциране от подобен извод – т.е. българо-турските военни отношения могат да се интерпретират в по-голяма степен достоверно, само ако се имат предвид максимално повече исторически извори и ако въпросните списъци не се разглеждат изолирано от другите документи. В противен случай възникват доста допълнителни въпроси. Един от тях е *защо е този количествен дисбаланс* в числото на наградените – нима командванията на двете армии са разчитали, че “изравняване” в числото на наградените ще има в края на войната?... Може ли да се предполага още, че турското командване признава, че при съвместните военни действия българите са се проявявали като *по-юначна* страна и затова награждава доста повече български воители?... Та нали сред старите турци е още жива поговорката “Гаргадан дернек олмаз, булгардан аскер олмаз” (“От враниято и от българи войска не става”) и следователно такъв извод “увисва във въздуха”? Фокусираното вглеждане единствено в списъците поражда и други въпроси – напр. за диспропорцията в броя на наградените *офицери* и *редови войници* в турския списък и в българския списък (712: 445 и 359: 636). Нали тази диспропорция би породила инвенции за не съвсем изрядни съюзнически отношения! Нима трябва да бъде премълчаван и очевиден факт за наличието на твърде много турци в редовия състав на Османската армия с фамилни имена по българската именна система, както и аналогичния факт за наличието на подобна, но значително по-малочислена група и в българската войска, която трябва да получи награда от Турското военно командване?

Ние считаме, че от наградените 1138 *турски* военнослужещи и волно-наемни от българска страна³, 602 са с турски фамилни имена по българската именна система, като 543 са на редници и ефрейтори, а останалите на офицери, офицерски кандидати, фелдфебели и подофицери⁴. От наградените пък 1913 български военнослужещи от страна на Турция, 58 са с турски собствени и фамилни имена с български окончания, т.е. това са български турци, служещи в българската войска... Ако се има предвид практиката награждаванията да стават по предложение на съответните командири, не непременно съгласувано с техните щабове⁵, не може да има съмнение, че едва ли турското върховно командване се е грижило да има в редиците на българите своя *пета колона*, а че българското командване най-вероятно селективно е имало предпочитания да награждава повече воители от българските турци в османската армия, отколкото от “външните”, султанските, не гледайки на тях като на *пета колона* и това не е останало неразбрано от турските партньори.. А че българското командване се е ограничило в предложението за удостояване с турски медали на *наши* турци (само 58 на брой) – това обстоятелство **би могло** да се обясни с факта, че в своите резерви към боевата мощ на не толкова желаните партньори и същевременно в стремежа към лоялност спрямо съюзническите задължения, то е допуснало увлечения в самоограниченията към войсково ползуване на български турци за нужди на българската армия, с охота предоставяйки последните предимно за нуждите на османската армия: изглежда невъзможно, но само през септември и октомври 1916 г. във Варненското депо за нуждите на Османската армия то е мобилизиало 4000 мъже, а в Шуменското депо в периода от 13 ноем. до 8 дек. 1916 г. са били събрани за съюзниците-турци 3901 бойци-мохамедани, като общото число на мобилизираните там от началото на военните действия е 7401 човека⁶. Разбираемо е, че ако към тези числа се прибавят и събраните **още** приблизително 32 000 наши съотечественици – турци и албанци от Македония под знамената на Пророка все през 1916 г., ако се уточни, че подобен род действия има и през 1917 и 1918 г., няма как броят на служилите в българската армия съотечественици-турци, отличени с бойни награди да бъде особено голям, защото едва ли е голям и броят на мобилизираните. С други думи, българското военно командване, имащо резерви към потребността от съюзничеството ни с Турция⁷, главно заради очаквани нейни ревандации приема да награждава много наши съотечественици, но предимно като редови бойци на Османската империя (602 редници и подофицери), вероятно без да се съмнява в тяхното турско етническо самосъзнание. Командуването на Турската армия, което е наясно и с евентуалните възможности тези български турци да бъдат използвани при евентуални компликации с българската държава, не може да има *нищо против* повече от 1/2 от наградените османски воители да са от поданиците на Царство България... Затова и проявява едно по-ларж отношение, като награждава особено офицерството и подофи-

перския състав (71 %) на част от българската армия: благодарение най-вече на офицерството проявилите се през есента на 1916 г. ерозионни процеси в турската съюзническа войска не са се задълбочили. В същото време българската страна награждава значително *по-малко* офицери и подофицери от султанската армия, сякаш да изпълни една рутинна договореност, отчитайки, че най-слаба отговорност за “брака по сметка” и за проявяващите се спорадично компликации има редовия състав (48%), като мнозинството от наградените са български турци.... Т.е. дисбалансът в количеството награждавани изглежда предварително решен: турската страна, която не може да не е информирана за българския скептицизъм спрямо нейното съюзничество, награждава по-голям брой български воители, тъй като с приемането и устройването на нейния аскер се оказват свързани много повече български военнослужещи и то предимно от офицерския кадър – същият този, който проявява и по-голяма поносимост към недостатъчната ефективност в бойната дейност най-вече на 6-и корпус. И българската се ориентира към това тя да награди преди турското командване, повече султански воители, родени в България.

Има обаче още *един детайл*, който е останал на заден план във вниманието на И. Коев и др., които иначе правилно са забелязали, че мнозинството от наградените турски военнослужещи са от части, участвали главно във военни действия съвместно с българските воители. Макар и да не са посочили изрично, Коев-Добрев, а предполагам и съставителите на сборника, са имали предвид по-големият брой наградени от 75, 74, 59, 45, 38 и други турски полкове. Редом с това обаче трябва да посочим, че е *изключено* в списъка на наградените турски военнослужещи от редовия и подофицерския състав да са попаднали онези 2557 предали се в плен, най-вече след отстъплението на 3 октомври 1916 г., които командирът на 6-и корпус се кани “след произвеждане на късо дознание да ги застрелва”⁸. Със сигурност от тази група се изключват и онези, които са се самонаранявали... И ако продължим с детайлизацията не можем да не допуснем, че едва ли в числото на награждаваните ще влизат и избягалите от полковете си, които се криели в “селата зад фронта, и в Добрич и Варна”, като част от тях обличали “мохамеданско цивилно облекло и минавали за местно население”. А те, с пълна увереност можем да приемем, не са от Анадола или провинция Сирия, а са от нашите, българските турци, които имат страх от русите като противник, към който се прибавя обаче и слабост на духа, валидна не само за тях, но и за командирите на 59 и 75 турски полкове... Именно тези деструктивни процеси изискват попълване на личния състав *изобщо* на 6-и корпус...

Ако внимателно прочетем съдържанието на док. № 240 ще разберем, че загубите на 6-и турски корпус (пленени, ранени и дезертирали, главно от посочените два полка), понесени от румънски части в началото на октомври, са попълнени от 4000 **гюмюрджински турци**. И макар и да липсва надеждна източ-

никова основа може да се допусне, че нищожна част от 543-мата удостоени с български отличия турски редници и ефрейтори (с наградените подофицери и фелдфебели този брой се увеличава на 602 !) с фамилни имена, завършващи на **-ов** и **-ев** са мобилизирани поданици на Царство България, установило свое административно управление именно в Гюмюрджина и региона от 1913 г. насетне. Не би следвало да се забравя обаче, че точно тези само номинално български турци, както и турците в Македония, са обект на най-интензивна обработка на съзнанието от страна на ислямистите и че именно те най-силно лелеят възвръщането на турското господство. В огромното си мнозинство населението от Гюмюрджинско не е приело българско гражданство, като се възползва от клаузите на Цариградския договор от септ.1913 г., осигуряващ право това да стане в продължение на 4 години. Затова вероятността измежду наградените да има и гюмюрджински турци с фамилни окончания **-ов** и **-ев** е малка. Но от тяхна страна *не може да не се очаква* по-героично воинско поведение на фронта в името на интегритета на Османската империя, а не борбеност в името на интересите на българската държава, която за тях не е нищо повече от временен окупатор. За да се направят тези изводи обаче би следвало внимателно да се проучат и други документи, освен списъци на наградените, като внимателно се вникне и в духа на този с № 240. А след това е редно и да се обърне внимание и върху датите на удостояване предимно с *Воинишки кръст "За храброст"*. *IV ст.* и *Бронзов медал "За заслуга"*, без корона. Огромната част от сводния списък на наградените османски подофицери и войници (редници и ефрейтори) с български окончания на фамилните имена, е била удостоена с горепосочените отличия на **16 ноември 1916 г.**, а само малцина на 3 април или 3 юни 1917 г. Наградените турски бойци от подофицерския и редови състав, удостоени с тези отличия, чиито фамилни имена не подсказват обвързаност с България, получават своите отличия предимно на 15 март и 26 април 1917 г., като има само отделни изключения това да е ставало на 3 април 1917 г. Датите за удостояване на турския офицерски състав с български отличия са повече... Но непредубеденият поглед ще ни убеди, че повечето от наградените офицери – не винаги с най-високо отличие, съответстващо на армейския ранг (чин и длъжност) – е била удостоена на **3 декември 1916 г.**, както и че това са офицери, взели участие в бойните действия най-вече в Добруджа. Защо турската страна допуска известно забавяне с масовото награждаване на български военнослужещи в края на 1916 и първата половина на 1917 г., макар количеството особено на наградените офицери да е доста по-голямо – на този въпрос също би следвало да се даде отговор... Но отговорът хипотетично би се конструирал върху фона на не съвсем коректните взаимоотношения, върху които тегне печатът от случилото се на 3 октомври 1916 г.⁹ което дори сравнително достойното турско поведение при втората атака на Кубадинската укрепена линия на 19-20 окт. 1916 г. не успява да заличи. Именно с този *п е ч а т* би следвало да обясним и

прибързаното награждаване от българска страна, скоро след като войските се установяват позиционно по линията *Бонасчик – ез.Ташавлу* като 6-и корпус заема отбранителен рубеж от 8-9 км. Активни военни действия за турския ни съюзник по-нататък наистина няма, но това към 16 ноември е било само вероятност. Като че ли стремежът на българската страна е бил да се освободи колкото се може по-скоро от турско съюзничество в Добруджа...

Ако не игнорираме още и съображенията на зам.-началника на Македонската военна инспекционна област полк. Александър Протогеров, изложени в негов рапорт до Щаба на българската действаща армия (1 януари 1917 г.)¹⁰, ако не забравим и криворазбираната от българското командване *политическа целесъобразност*, допускаща даже да се награждават офицери не само с антибългарско, но дори и с антиколегиално (както командира на 25-та дивизия полк. Шукри Али бей¹¹ – и антимъжко (гей) поведение) както командира на 177 турски пехотен полк полк. Али бей¹² – би станало ясно, че списъците на наградените ни би следвало да се вземат сериозно като *единствен надежден* исторически извор за коректни и лоялни междусъюзнически връзки, които би следвало да интерпретираме като двустранно конструктивно наследство за днешното ни натовско настояще. Колегиалните и коректни армейски взаимоотношения изключват *постоянното оплакване* от недостиг на муниции, продоволствия, впрегат добитък, обозно имущество и пр., както изключват и пренебрежението и подценяването на нуждите и потребностите на гражданското население от страна на администрацията. А запознаването с много от документите води към подобни заключения. При условие че те се разгледат върху фона на формирано българско предубеждение към боевите качества на османските дивизии и на въздържане на българското командване от искания за допълнителни войскови единици в унисон с непрекъснато подчертаване от страна на Турското върховно командване на готовност за допълнителна помощ в жива сила за българите, скептицизмът спрямо аксиологическата значимост на списъците с наградените воители от двете страни силно нараства. Това не означава обаче *отрицание* на факта, че и в двете армии е имало по-добри и по-посредствени воители във военните действия, както не е *потвърждение* и на мотивацията да се воюва за интересите на едната или другата страна.

Ако изворовата документална база, а не *единствено списъците* на наградените двустранно военнослужащи, бъде анализирана комплексно, доказуемостта на идеологемата, подхвърлена от Кемал Еюп, увисва във въздуха. Не ни е известно доколко съставителите на сборника са чели внимателно подбраните и не съвсем добре обработени в археографски план материали. Но има индикации, че на моменти е работено спекулативно, в духа на идеологемата, особено при онаслювяването на документите. А накрая в съдържанието заглавията на документите са преведени още на турски и на английски езици, т.е. чуждият невладеещ български език читател би бил подведен, ако търси по-

обща проблемна ориентация по заглавията на документите... Кому е било нужно напр.в надслова на док. 54 да се извежда някакво “съгласие на ген. Никола Жеков да привлече още една турска дивизия на Добруджанския фронт”, когато в съдържанието на документа става реч за привличане на дивизия в района на II армия, а последната се намира на Южния фронт? Аналогична грешка има и в заглавието на док. 60, пък и на 62, а и на 64. Непрекъснатото подчертаване в заглавията на израза “...на Добруджанския фронт” (“...в Добруджа”), вкл. и по време, когато този фронт не съществува, не е ли насочено към това несведущият читател, хвърлил взор върху заглавията на документи с № 51, 52, 53, 59, 63, 68, 72 и др., да остане с впечатление, че големите въпроси на бойните действия на Добруджанския фронт в Първата световна война се решават благодарение на турската армия? Дали само невинна грешка е извеждането в заглавието на документ № 84 на идеята, че ген. Стефан Тошев се обръщал с молба до командира на 6-и турски корпус да заповяда на 15-а и 1-а турска дивизия да атакуват кота 142?... Дори и за най-несведущия е ясно, че 1-а дивизия е българска и че ген.Тошев не моли, а заповядва на командира на 6-и турски корпус, който е в състояние на оперативно подчинение спрямо първия като командувач на Западната настъпателна група войски. Що за лапсус е качествената “промяна” на съдържанието на док. № 171, когато е аотирано, че ген. Н. Жеков не възразявал за назначаването на турски чиновник към българското етапно управление в Добруджа? (Съдържанието на документа подсказва точно обратното, – че ген. Жеков възразява!). Ако читателят съпостави резолюцията към док. № 200 и текста на док. 204 няма да констатира никаква разлика. Ала заглавието на док № 204 в този вид издава загриженост на полк. Стефан Нойков за съдбата на един турски полк. Пълното разминаване между заглавието на док. № 232 и съдържанието на текста има пак предназначение да внуши идеята за по-близка съпричастност на България с победи на османското оръжие – превземане на Баку. Подобна съпричастност вероятно е имало, но в документа изобщо не става дума за това.

Не, не е двустранното съюзничество между България и Турция през 1915–1918 г. еталон за създаването на добросъседски взаимоотношения днес. И членството ни в НАТО, а и в каквито и да е антитерористични коалиции, не би следвало да се обосновава с каквито и да било елементи на общност в миналото. Нека търсим и доброто във взаимоотношенията между българи и български турци на тази земя, която така или иначе се оказва наша обща родина, нека видим общите им борби и страдания както през Първата световна война, така и в други времена. Но... да не насилваме историята, водени от политикански амбиции. Просто защото не сме първи, а и едва ли ще бъдем последни в кръговрата на живота, а за бъдните поколения трябва да оставим едно нефалшифицирано минало.

БЕЛЕЖКИ

¹ В настоящия материал не ще повтарям мнението си за сборника, публикувано в И с т. п р е г л е д. 2005, № 5-6, 198–211. За сметка на това ще акцентувам на поръчковия идеологичен характер на изданието, добавяйки и някои критично-оценъчни бележки, спестени в публикувания текст.

² Във втората част твърдението на г-н редактора е не съвсем точно – все пак няма и един документ, отнасящ се до Южния фронт, който да дава представа за съвместни бойни действия срещу Антантата – просто такива не са водени.

³ Нещата не се променят качествено от пропуснатото име на Тефик паша – Великият везир, с когото общият брой на наградените става 1139 – обстоятелство, което А. Добрев и И. Коев са забелязали през 1999 г. (ВИС, 1999, № 1, 134–135), но което неволно е забравено през 2004 г. в разглеждания сборник.

⁴ В списъка има няколко лица дори с чисто български имена, а няколко са с арменско, немско или гръцко фонетично звучене. Разминаванията ни с изчисленията на Добрев-Коев произтичат от приемането на критерия за фамилни окончания по българската именна система – обстоятелство, на което, както става видно, не е обърнато внимание.

⁵ С това твърдение не отричаме писаното от Добрев, А., И. Колев. Награждаването на заслужили офицери с български и турски военни отличия през Първата световна война – ВИС, 1998, № 6, с. 166, или от тях двамата в съавторство и с Тодор Петров – ВИС, 1995, 152–189.

⁶ Вж. док. 117 в анализирания сборник, с. 199–200.

⁷ Вж. напр. док. № 36, 41, 52 и др.

⁸ Ц и т. сб., с. 364.

⁹ За него вж. Б ъ л г а р с к а т а армия в световната война (1915–1918 г.). Т. IX, 1943, с. 477–484.

¹⁰ Вж. с. 203–204 на сборника.

¹¹ Вж. с. 463 във връзка със с. 173, 175, 360–361, 362–365.

¹² Вж. с. 463 във връзка със с. 286–287, 300–301, 306–307.